

Milan Podunavac

A POLGÁRSÁG ELVE ÉS A POLITIKAI RENDSZER TERMÉSZETE A POSZTKOMMUNIZMUSBAN

Szerbia esete

Bevezetés

A civil társadalom központi alakja a polgár. Ami az alattvaló az államban, az a polgár a civil társadalomban (H. Heller, 1971, 69. old.). A civil társadalmat az egyének (a polgárok) jogailag szabályozott viszonyai határozzák meg, melyek a polgári és a politikai jogok hálózatával, mint a társadalom előtti individualizmus megőrzésének formájával olyan független és autonóm szférát hoznak létre, amely egyaránt „pajzsként” szolgál a polgároknak a politikai hatalom önkényességével, valamint a „közakarat” horizontális és egalitárius jellegének kialakítására törekvő rohamokkal szemben.

A civil társadalom a politikai államhoz mindig funkcionálisan, nem pedig organikus viszonyul (A. Gramsci: 1980, 255. old.). A politikai hatalom újratermelődésére és a politikai berendezés minőségére ez kettős hatást gyakorol: „defenzív szerepében” a civil társadalom a konstitucionális határvonalak mentén jön létre a politikai hatalommal szemben; saját „offenzív szerepében” pedig olyan területet alkot, melyen kialakul a politikai konszenzus, továbbá a polgárok aktív védekezési módja a politikai hatalommal szemben (legitimációs szerep). Az a politikai berendezés tehát, amely a civil társadalom korlátok közé szorításán és rombolásán alapul, rendszerint *arbitrárius és autokratikus*. A hatalom első sajátja (a döntőbíráskodás) legfőképpen a polgárok *jogi biztonságának és szabadságának* megszegésében nyilvánul meg; a másik sajátja (az önkényuralom) viszont a *félelemre és a megtorlásra* épül, mint a politikai hatalom legszilárdabb alapjára. A politikai rendszerek e két sajátját külön kell választani. Az európai társadalmak történetében az arbitrárius hatalom sokkal nagyobb félelmet szült, mint az autokrata (A. Tocquville: 1955., 15. old.).

A totalitárius politikai rendszerek a civil társadalomnak, az individuális és kollektív autonómiának a rombolásán alapulnak, sohasem utópisztikus vagy organikus individualista eszményeken (C. Lefort). Fő sajátjuk az, hogy egybefonódnak bennük az arbitrárius és az autokratikus hatalom elemei. Ezek sorába tartozik a szerbiai politikai rendszer is, amely *neototalitárius* sajátosságokat keltett életre, mint a posztkommunista rendszerek többsége. E politikai rendszereknek a „rég rendszerhez” viszonyítva különleges sajátosságot és szintet a politikai hatalom legitimizálásának mechanizmusai és a politikai támogatás mozgósításának hatóeszközei kölcsönöznek. A hatalom *perszonalizált és pre-*

zidiális formáinak a posztkommunista társadalmakban való dominanciája a szerbiai politikai rendszerre vonatkozólag külön elemzést igényel. Az a módszer, ahogyan az ex-Jugoszláviában megoldották a (*karizmatikus*) örökség kérdését; a tömegek populistá mozgósítása, mint a régi rendszer politikai oligarchiáinak „látszategyensúlyát” megdőntő politikai technológia (a „*legitimációs harcok természete*”); a háború mint a „*legitimítás hiányát*” pótló mechanizmus, mind olyan jelenségek, melyek a szerbiai politikai formáció vonatkozásában a *cezarista politikai formáció* megjelölést indokolják. Ennek megfelelően tanulmányunkban a szerbiai politikai rendszerről mint a *plebiszcitikus hatalom* (cezarizmus) *kvázi-demokrata rendszeréről* szözlünk. Alapvető sajátása a hangsúlyozott perzsonalizált hatalom; olyan rendszer tehát, amely az uralkodó nevével van megjelölve (H. Treitsche: 1916, 213. old.). Munkánkban azt igyekszünk feltárni, hogy az effajta politikai berendezés minden nem-demokratikus berendezésű társadalomhoz hasonlóan – miként Montesquieu és Hegel egyaránt tanította –, miért akarja a polgárt *nyomorékká* tenni, vagy legalábbis elejét venni, hogy politikai tényezővé váljon. Montesquieu a perzsa despotizmusról szóló nagyszerű elemzésében megközelíti az igazságot: minimális politikai szubjektívizáció és a politikai hatalommal szembeni ellenállás nélkül magának a politikai társadalomnak az eszméje is elveszti termékeny magvát. Mert milyen közösség az – kérde Montesquieu –, melyben az uralkodó által elítélt alattvalón nem szabad segíteni, sőt még a nevét sem szabad kiejteni? Hobbes a *De Cive* c. művében adta meg a választ: Ez többé se nem civil, se nem politikai társadalom. Vajon a társadalom olyan totalitarizálásának új formáival állunk-e szemben, melynek során megismétlődnek a szabadság „romlásának” és „korrumpáltságának” folyamatai, összezavarodnak a nép „hatalmának” és „szabadságának” a fogalmai; vagy olyan helyzettel, melyben a megígért szabadság és a proklamált demokrácia helyett valami egészen mást kínálnak – a cezarizmus különböző változatait ígérik, melyek következtében a szabadság területe a demokrácia területén kívül formálódik? (Heller Á. – Hehér F.: 1994, 7–15. old.)

A polgár fogalma

A „polgár” szó, etimológiailag vizsgálva, majdnem minden európai politikai kultúrában a „város” szóból ered. A polgár eredetileg városlakó s mivel „a városi levegő szabad”, így a polgári státus is ilyen (szabad) életmódot foglal magában. A politikai élet (*vivere politico*) Machiavelli tanítása szerint mindig „civil és polgári élet” (*vivere civile*). Nincs republikánus szabadság a polgárok és a város nélkül. A parasztok, folytatja Machiavelli, nem a legmegfelelőbb őrzői az ilyen jellegű szabadságnak. Az európai nyelvek polgár szavának összehasonlító elemzése ezt az általános jelentéstartalmat mutatta ki. A német „Bürger” szó etimológiailag a „Burg,” „Burgari”, sőt a még régebbi „Burgware” és „Burgere” szavakból származik. Mindezek jelentésbelileg a városlakóra utalnak. Az angolszász nyelvagyományban a „citizen” szónak két jelentése alakult ki: egyként jelenti a városlakót, de még gyakrabban a középosztályhoz tartozó egyént. Voltaképpen ez az osztály vezette be – mint Polányi nagyszerű tanulmányában kifejti (Polányi K.: 1944) – az angol társadalmi és politikai szférába az alapvető demokratikus politikai elveket, intézményeket és jogokat.

Egy átlagliberálisnak, Macaulaytól Misesig, a demokrácia a társadalom liberális konstituálódása szempontjából veszélyesnek tűnt. A „polgári státus” univerzális volta egyformán eltakarta a középkori korporativizmus korlátozottságát, valamint a liberális emancipáció hatását is. Csak a polgár státusának megszerzése veti fel a politikai berendezés természetével és minőségével kapcsolatos kérdést (F. Neuman: 1957). Ezt a rétegzettséget különösen a francia „citoyen”, a „citadin” és a „bourgeois” szavak fejezik ki. Számunkra Bodin elemzése tűnik helyénvalónak. A „citoyen” fogalmával Bodin a harmadik rendhez tartozó, politikai szempontból emancipált személyt jelöli; az emancipált polgárok összessége pedig, folytatja Bodin, a népet alkotja. Ezzel szemben a „bourgeois” fogalmán az egyén magánjogi státusát érti, amely az *autonómia* elvének a záloga. Hogy a polgár státusa magában foglalja a magánjogi státus és a közhatalmazás (a hatalom) elemeit, erre maga Kant is utal. Mint megállapítja, a polgárok azok, akiknek van szavazati joguk, meghatározott természeti sajátságok hordozói (nem gyermekek vagy nők), és bizonyos tulajdonnal rendelkeznek. (Kant itt Diderot-ra hivatkozik, aki szerint a politikai tényezővé válásnak mindig a tulajdonnal való rendelkezés az alapja.) Kantnak a polgárról alkotott fogalma tehát megközelíti az állampolgár fogalmát. Szerinte „az az alattvaló, aki egyidejűleg állampolgár is, az a polgár”. Hume megállapítja, hogy a civil társadalom lényegében a vagyon- és a tulajdonrendszer összessége, melyet az egyének kölesönös jogai szabályoznak; másfelől, a politikai szabadság a fokmérője e rendszer tökéletesedésének. Hegelnek is az a szándéka, hogy a polgár státusában kibékítse ezt a két ellentétes pólust. Mint megállapítja, ezek az egymásnak ellentmondó jelentések (citoyen *versus* bourgeois) két hatalmas és erős ókori politikai kultúrában gyökereznek, mindkettő a maga módján alakította ki a „modern európai állam generatív elveit”; a polgárról mint szubjektívizált egyénről és a népről mint a politikailag szubjektívizált egyének összességéről alkotott eszme az ókori *polis* *polgárságának* elvében csírázott ki; a bourgeois fogalma pedig, amely magánjogi sajátságokat foglal magában, *Róma republikánus hagyományaiban* lelhető fel. A görögöknél – emlékezzünk csak Arisztotelészre – az állam a „polgárok közössége”, melyben az egyenlő státusú szabad emberek (politai) saját maguk és a többi *polgártásukkal* közösen alakítják a politikai közösség életmódját és a „közjót”, amely köré e közösség tömörül. A polgárság elve egy másik elnevezése a szabadságesszménynek és közös kifejezője azon *státusoknak* (a vitára, a nyilvános beszédre, a közéletben résztvevők egyenlő elbírálására való jog), melyekben kifejezésre jut a polgár politikai akarata és hatalma. Megfigyelhető, hogy Róma republikánus hagyományában a polgári státus (*status civilis*) a három legfontosabb státus (status libertatis, status civitatis, status familiaris) közül csak az egyik; jelentős sajátság továbbá, hogy e státus csak a tulajdoni felhatalmazások alanyát illeti meg. Hegel a polgári státus e két elvét és két alapvető sajátságát hozza közelebb egymáshoz, megállapítva, hogy a polgár (Staatbürger) egyidejűleg magánzó, szatócs, magánjogi felhatalmazással bíró személy (Spießbürger), egyszersmind állampolgár is (Reichbürger).

A polgárság elve

A polgárság (citizenship) elvén azon státusjogok és felhatalmazások értendők, melyekben kifejezésre jut a polgár politikai akarata és hatalma. Ez az elv – ahogyan A. Giddens is említi – egyaránt magában foglalja a politika alapvető

szervezeti viszonyainak jellegzetességeit (egyén – politikai hatalom), de a politikai szubjektivizálásnak és a politika demokratizálásának összetett folyamatait is. (A. Giddens: 1985, 198–221 old.) Nyilvánvalóan erre gondolt Tocqueville is, amikor megállapítva, hogy a *politika republikánizálásának* elindítása (a racionalizálási és centralizációs folyamatok mellett) egyike a francia forradalom legjelentősebb eredményeinek, ezt a folyamatot konstitucionálisan mint „a többség uralkodását” határozta meg, politikailag pedig mint a „megszerzett jogok” összességét, melyek a polgárnak a politikai hatalomra gyakorolt befolyását biztosítják. „Ahogy erény híján senkiből sem válhat nagy ember – írja –, ugyanúgy egyetlen nemzet sem lehet nagy, – és hozzáfűzhetjük – semmilyen társadalom sem képzelhető el anélkül, hogy a jogokat tiszteletben tartaná.” (A. Tocqueville: 1969, 244–245. old.) A polgárság elvének egyetemesége módot ad arra, hogy „lemérhessük” a politikába bekapcsolódó emberek hatalmát és erejét. A polgárság elve mindig egy általános státust fejez ki, amely a „politikai közösségbeli teljes jogú tagság” lehetőségében mutatkozik meg. E státus természetéből következik, hogy mindazok, akik élvezik, azonos jogokkal és azonos kötelezettségekkel, azonos szabadsággal és azonos megszorításokkal, azonos hatalommal és azonos felelősséggel rendelkeznek. Ez az elv továbbá azt sugallja, hogy attól függetlenül, milyen kultúrához és az individuális tapasztalat milyen formájához kötődik az egyén, a különböző vallási, regionális, osztály- és etnikai csoportokhoz való tartozásának eredményeként a közéleti politikai kultúrának a magva benne rejlik a polgárság elvében (J. Rawls: 1993.). A polgárság elve tehát mindig magában hordozza az egyenlőség és az általánosság elvét, amely túlmutat a parciális tapasztalatokon és különbségeken, egy közösség nyilvános politikai kultúrájának tűzfészekbeli magván. Másik sajátága, hogy ez a státus mindig magában foglalja az egyén és a hatalom különös egymáshoz való viszonyát. E kölcsönös viszonyban a polgárt „terhelik” az állammal szemben fennálló politikai kötelezettségek, de őr néhezedik azoknak a jogoknak a „terhe” is, melyek az állam javát szolgálják, de szükség esetén az állammal szemben is bevethetők (jog az ellenállásra és a polgári engedetlenségre). A polgárság elve lényegében nem más, mint „a megszerzett jogok összessége” – mint ahogyan Tocqueville is megállapította –, az egész modern politikai történelem pedig állandó és vég nélküli harc e jogok kiszélesítéséért. Következésképp ez az elv nemcsak az egyén politikai szubjektivizálását indítja el, hanem a modern demokratikus állam megalakításának bonyolult folyamatát is. A megszerzett jogok összessége három viszonylag jól elkülöníthető részre tagolódik. Az első és történelmileg a legrégebb csoportot a polgári jogok képezik (civil polgárság), a másodikat a politikai jogok (politikai polgárság), a harmadikat pedig a szociálgazdasági jogok. E felosztásból kitűnik, hogy európai állam kialakulását a fokozatosság és lépcsőzetes fejlődés jellemzi, egyetérthetünk hát N. Bobióval, hogy a modern európai állam történetében a jogállam a szabadság, a szabadság pedig a demokrácia előtt jött létre. (N. Bobio: 1989, 10–13. old.) Másfelől e felosztás arra utal, hogy a polgárnak a hatalomhoz való viszonya többretegű és ellentmondásos, ami egyaránt kifejezi politikai akaratának erejét, de a politikai hatalom korrumpáltságával és romlottságával szemben az alárendeltségét is. Mind az egyik, mind a másik sajátág benne rejlik a polgári státus természetében, ezért nemritkán alakul ki olyan helyzet, amikor a polgár a saját hatalmát a saját szabadságának képzelettel, amely rendszerint

demagógok, cészárok és zsarnokok uralmában ér véget. A polgárt a hatalomhoz való alapvető strukturális viszonya három különböző szereppel ruházza fel: az első szerint a polgár a szuverenitás megalkotója és olyan kulcsfigurája, aki a „közösség általános akaratát” formálja; a második szerint mindenekelőtt alattvaló, s e minőségében viseli az állammal szemben fennálló politikai obligációk (lojalitás, adók, illetékek, hadkötelezettség stb.) terhét, de azokkal a protektív jogokkal is rendelkezik, melyek a civil társadalom párhuzamos rendszerében alakulnak ki, és feltárják „a hatalomnak az egyénnel szembeni határait” (Mill). A harmadik rétegben a polgár mint fogyasztó és a modern (szociális) állam által szavatolt szerepek, javak és szolgáltatások igénybe vevője funkcionál (C. Offe: 1987, 501–537. old.).

Összefoglalva leszögezhetjük: a polgár mint a civil jogok és a „civil priviligiumok” (Blackstone) hordozója jogilag és politikailag azt a formációt alakítja ki, amelyet jog- és alkotmányos államnak nevezünk; az ilyen típusú formáció alapvetően azokat a pártatlan és általános szabályokat alkalmazza, melyek szavatolják az egyén szabadságát, a szerződések és a vállalkozások biztonságát; ugyanakkor e jogi-politikai formáció (a jogállam) a berendezés minőségével kapcsolatos kérdést megválaszolatlanul hagyja. A polgárság elvén belül a második „egységet” a politikai szabadságok képezik; egyedül ezek teremtenek előfeltételeket a demokratikus fejlődésre egy politikai rendszeren belül. A polgárok politikai akaratára és a politikai jogok terjedelmére törvényszerűen ellentmondás áll fenn. F. Neumann szerint a politikai jogok természete és terjedelme a rendszer természetétől függ. A politikai jogokhoz való viszonyulás óhatatlanul megmutatja a politikai rendszer igazi arculatát; ha tehát demokratikusnak vallja magát, meghatározott jogokat feltétlenül érvényesítenie kell. Azokról a jogokról van szó (általános és egyenlő választási jog, a politikai szervezkedésre való jog stb.), melyek a rendszer procedurális legitimitásához nélkülözhetetlenek (F. Neumann: 1957. 176. old.).

Az egyén és az állam a posztkommunizmusban

Tanulmányunkban két fontos tényre kívánunk rámutatni: egyrészt arra, hogy a modern politikai történelem időszakaiban „a polgárság különböző formái” alakultak ki; másrészt arra, hogy a polgárnak az államhoz való viszonya nem egyértelmű, s hogy politikai akaratának formálása során betöltött szerepei nemcsak különbözőek, hanem össze sem egyeztethetők. Ez részben magyarázatul szolgál arra, miért keveredik össze oly könnyen az emberek „hatalma és szabadsága”; miért képzeleli a polgár a nem individualista, organikus és antiliberalis mozgalmak és ideológiák által nyújtott hatalom látszatát önnön szabadságának; az új keletű autoritárius politikai formációk miért fosztják meg oly ellentmondást nem tűrően a felelősségtől, s kínálják fel neki helyette az egy központról (az államról) szóló paternalis formát, amely minden jónak, minden szabadságnak és egész életünknek mindenható letéteményese. Heller Á. szerint mindez oda vezet, hogy a posztkommunista társadalmakban a mozgósított tömegek, akárcsak az 1848-as forradalom utáni időkben, „élvezik a szabadságot a demokrácián kívül”. Mindenképpen választ kell találni arra a kérdésre, hogy a posztkommunista társadalmakban a polgár még mindig miért in-

kább „rabszolga”, mint saját autonómiájának és szabadságának aktív védelmezője; miért vált ilyen könnyen „kis zsarnokok és demagógok” rabjává, hogy csak Arisztotelész kérdését elevenítsük fel, melyet az athéniak alkotmányának a politikai osztracizmusról szóló részében tett fel. Elemezve azokat az okokat, melyek előidéztek és serkentették „az emberek szabadságának romlása és korrumpálása” folytán bekövetkező helyzetet, térjünk vissza azokhoz az intelmekhez, melyeket két liberális politikai író, I. Kant és J. S. Mill hagyott hátra. Kant félreérthetetlen: az emberek politikai akarata és autonómiája a tulajdonon nyugszik; a polgári státust csak azok gyakorolhatják, akiknek meghatározott vagyonuk van. Hegel és Home is hasonló elvet vallott. Hegel *Spiessbürgere* a polgár pozíciójának e fontos pólusára utal. De ezt a tényállást nem foghatjuk fel a „vagyonhiányos” egyszerű kérdéseként, hanem figyelmeztetésnek kell vennünk, hogy a nem autonóm, szegény és pauperizált társadalom az emberek politikai szubjektivizálásának objektív akadálya. A demokratikus politikai modernizáció és a gazdasági modernizáció foka közötti összefüggés jobbra csak közhely. A posztkommunista társadalmak – mint a jugoszláv társadalom is példázta – megmutatták, hogy a középosztály általános pauperizálásával és szétbomlásztásával nemcsak a gazdasági és politikai modernizáció lehetősége csökkent, hanem az autoritárius hatalommal és a harcias politikai projektumokkal szemben kifejtett ellenállás is egyre gyengült. Mill nem így ítéli meg a helyzetet. Ő úgy véli, hogy a politikai polgárság prakticizálása megfelelő fokú felvilágosultságot és politikai tudást igényel, következésképp a nagyobb fokú tudással és kultúrával felvértezett polgároknak nagyobb fokú közfelhatalmazással is kell rendelkezniük. Ha Mill elitizmusát egy liberális politikai író kétkedéssel fogadja is, egy másik francia politikai filozófusnak, Condorcet-nak az érvei talán meggyőzők. Condorcet ugyanis azt állítja, hogy azok a népek, melyeknek fejlett polgári (civil) oktatásuk volt, nem ismerték a zsarnokságot. Condorcet-nak e megállapítása segítséget nyújt azon politikai formáció természetének a megértéséhez, amely megbéklyózta a posztkommunista társadalmakat, s amely a „demokratikus társadalmak” és a posztkonstitucionális hatalom” különleges szurrogátumaként jött létre. A szabadságnak a demokrácián kívüli élvezése a ceszarista politikai formációban fejeződik be, amely egyszerűen elválaszthatatlan „a ceszarizmust megérdemlő társadalomtól” (E. Voegelin). A ceszarizmus a polgárság elvének megsemmisítésére törekszik, s e ténykedését egyaránt elősegíti a korrumpált nép, a politikai élet alacsony szintje, a társadalom felbomlása. „A ceszarizmus egy korrumpált nép gonosztetteinek a megbosszulója. Egy degradált társadalomból nő ki, és e degradáltság talaján tenyészik. (. . .) A ceszarizmust annyira illeti meg érdem, amennyire igazságos a megérdemelt büntetés.” (L. Strauss, 1963, 191. old.) A vezér (a cezár) és a tömegek ilyen interakciójára utal S. Moscovici is (The Age of Crowd), megállapítva, hogy a tömegpszichológia azoknak a hatalom birtoklásához szükséges módszereknek az egyike, amelyekkel korunk vezetői élnek, s élvezik is áldását: együtt emelkednek fel a tömegekkel.

És még egy fontos megjegyzés: aki a tömegeket vezeti, az mindig jogbitorló; ipso facto egyetlen ceszarisztikus vezér *sem legitim*, fő jellemzője tehát a *legitimitás hiánya*. Az ilyen politikai berendezés rendszerint az organikus és autoritárius politikai kultúra ismérveit mutató társadalommal jár együtt. Szerbiában e politikai formáció kialakulását három politikai folyamat követte: a/ a politikai hatalom *jogbitorlása* a meglevő politikai oligarchia részéről (a

hatalom szabályokkal és szabályok nélkül, illetve institucionális vagy nem institucionális módon való megváltoztatásának képlete); b/ a tömegek *autoritárius-populista mozgósítása*, amely „a nép hatalmát a szabadságaként tüntette fel” (Mondesquieu); c/ *bellicizmus* és a hódítás mint a „legitimítás állandó hiányát” pótlandó tényező.

A „legitimációs harcok” természete

A politikai berendezés magvát az ex-Jugoszláviában a *karizmatikus hatalom* és a *karizmatikus legitimitás* rendszere képezte. Az ilyen típusú berendezés – miként Max Weber is rámutatott a hatalom rendszerbeli szociológiáját taglaló művében – az önpusztításnak nagyobb lehetőségét hordozza magában, mint a hagyományos és a racionális legitimitáson alapuló politikai rendszerek. A legérzékenyebb probléma, mellyel az ilyen társadalmi berendezés szembe találja magát, a *karizmatikus örökösödésnek*, valamint a *karizmatikus autoritás rutinizálásának* a gondja. A politikai berendezés jellege a két probléma megoldásának módjától függ. Weber elemzése, melyet módszerében követünk, rámutat, hogy e probléma két úton rendezhető. Az első szerint az új karizmatikus vezető azon szabályok és kritériumok alapján lép elődje örökébe, melyeket maga az előd szabott meg a „karizmatikus közösség” tagjaival együttműködve, tehát a régi vezér irányítja a *politikai örökösödés folyamatát*. A másik megoldás az, hogy ugyancsak ő jelöli ki az utódját, s a kiszemelt utód elismerése rendszerint az ő legerősebb és legkiváltságosabb követőinek (a karizmatikus közösség) akklamációjával történik. (Max Weber: 1964, 56–77. old.) Ez utóbbi eljárás úgyszólván ideális módon zajlott le Észak-Koreában (Kim Ir Szen politikai örökségének áthagyományozása).

Az egykori Jugoszláviában nem rendeződött a Josip Broz halálával előállt helyzet, vagyis a karizmatikus örökség kérdése. Sem Tito életében nem jelöltek politikai örököszt, sem azokat a folyamatokat és szabályokat nem állapították meg, melyek alapján az államberendezés e jelentős gondját megoldhatták volna. Márpedig e kérdés rendezése nélkül a hatalmat nem lehetett stabilizálni, s a „karizmát a mindennapi viszonyok szintjére csökkenteni”. Természetes hát, hogy a jugoszláv társadalomban bekövetkezett az „autoritás hanyatlása”, de az autoritást továbbra is gyakorolták a néhai uralkodó *istenítésének* törvényes formulájával (a „Tito után is Tito” politikai formula). Az autoritás ilyen hanyatlása, mint a karizmatikus hatalom befejezetlen rutinizálásának következménye óhatatlanul magával vonta a „valaki szuverén helyzetének a *primus inter pares* helyzetre való süllyedését” (Weber). A történelemben ismeretes a „testületi uralkodó” (archon, konzul, dózse) fogalma, ennek egyik változata a jugoszláv példa: az államot politikai testület (a JSZSZK Elnöksége) irányította, melynek élén a tagok egyike, a *primus inter pares* állt. Párhuzamosan két folyamat ment végbe: a testületi államfő tekintélyének csökkenését egy olyan állapot követte, melyben egyes tényezők (a köztársasági és a tartományi oligarchiák) az öröklött karizmatikus közösség keretében el sem ismerték azt, aki e „csoport” élén áll.

Egy ilyen politikai rendszerben, melyben a karizmatikus vezér (Tito) volt a stabilitás alapvető tényezője, egyszersmind az a személyiség, akinek karizmája

köré rendeződtek a politikai közösség tagjainak normatívumai, melyekkel az *alapvető konszenzus hiányát* igyekeztek pótolni, a központi hatalom hanyatlása törvényszerűen *legitimációs harcokba* torkollott. Ezt a folyamatot a szerb politikai vezér, Slobodan Milošević indította el, és ő volt az első, aki felbontotta a Tito utáni rendszer öröklött politikai oligarchiái közötti látszategyensúlyt, és csakhamar ő vált a szerbiai politikai és társadalmi folyamatok igazi természetét felfedő kulcsfigurává. De lássuk, hogyan is szilárdította meg ez a politikai vezér a hatalmát, milyen általános ismertetőjelek jellemzik legitim harcát. S. Milošević politikai technológiája elsősorban a „*régi legitimitással*” való szakításon alapul. Azt a legitimációs formát, melyre a régi politikai közösség (az egykori Jugoszlávia) épült, és amely a „testvériség–egység” („jugoszlávság”) *anacionális* rendszerét hozta létre, Milošević a *nacionalista patriotizmus* eszméjével zúzza szét. Ebben az ideológiában két irányzat fonódik össze: az egyik szerint Jugoszlávia más részei nem biztosítanak „megfelelő keretet” a szerbek életéhez (akkori epigonjainak egyike, M. Bečković költő a Szerbián kívüli szerbokról mint „a legyilkolt nép maradványáról” beszél); a másik abban az álláspontban tükröződik, mely szerint fel kell számolni a szerbokról mint „a jugoszlávság piemontiairól” alkotott régi formulát. Felülkerekedik tehát az a (miloševići) tézis, hogy meg kell szabadulni „az unitarizmus komplexusától”. E politikai technológia másik sajátosságát az *uzurpáció* mint a hatalomra való kerülés módja képezi. Szerbiában a heves politikai harcok során nyíltan alkalmazták a politikai uzurpáció formuláját (a szerbiai viszonyokat a szabályok tiszteletben tartásával vagy áthágásával, intézményesen vagy más úton, de mindenképpen meg kell változtatni). Az uzurpáció formulája a nép *támogatásának plebiszcitárius-populista mozgósításában* lelte meg legitim fedezetét („a nép megtörténése”). Az öröklött politikai intézmények és eljárások szétrombolásával párhuzamosan a politikai harcban bevezeti a „közvetlen politikai akciók” formáit is. „A vezetőség vagy a nép élére áll, vagy elfújja a szél.” (S. Milošević: 1989, 38. old.) Milošević retorikájában megjelenik a „totalitárius zsargon” és a „demagóg kifejezéstár”. Az általa leggyakrabban használt szavak a „mozgósítás”, a „homogenizálás”, a „differenciális”, az ő beszédeiben a *populus* egyenlő a „mozgósított és homogenizált néppel” (N. Popov: 1993, 21. old.). Ezzel egyidejűleg épül ki az új vezér személyi kultusza, akit a „haza atyjának” titulálnak, aki „mindennek, ami szerb, a paradigmája”, olyan vezér, aki népének „visszadta a lelkét”, és „megszabadította a bűntudat komplexusától”. Ebben nagy szerepet játszott az irányított közvélemény”, a dirigált zenekar, amely a független civil társadalom és a „független közvélemény” hiányában a médiumokat „csúszómászó sajtóvá” alacsonyította le (J. Brice). Megmutatkozott, hogy a független civil társadalom kialakulatlansága folytán a politikai közvéleményre olyan brutális nyomás nehezedik, amely csak visszás eredményeket vonhat magával. Ez természetesen a többi politikai intézményre is vonatkozik (Lj. Madzar: 1994).

A legitimációs harcok folyamata 1990 közepén fejeződött be, amikor is Szerbiában kulcskérdésként hangzott el, hogy előbb szabad választásokat kell-e tartani – mint az alig a konstituálódó ellenzék is szorgalmazta –, vagy pedig előbb az alkotmányt kell meghozni. Az újonnan megalakult politikai oligarchia a második megoldást mellett állt ki. A referendum Milošević győzelmét eredményezi, az új alkotmány pedig intézményesen is megszilárdítja a *plebiszcitárius*

caesarismus gyakorlatát. A köztársasági elnök igazi *uralkodóvá* válik, mivel felhatalmazzák, hogy határozzon a rendkívüli állapot *korlátlan időre való* bevezetéséről és megszüntetéséről, továbbá az ilyen állapot során foganatosítandó összes intézkedésekről. (Szerbia Alkotmánya, 83. szakasz, 7. és 8. bekezdés; Törvény a rendkívüli állapot esetén alkalmazott intézkedésekről, 19/91) E felhatalmazások természete (terjedelme, korlátlansága) lényegét tekintve *diktatórikus*. Amíg Róma a hatalomimádó egyeduralkodók ellen a diktatúra kellő idejű korlátozásával védekezett, Szerbiában a római zsarnokság e „fogyatékoságát” könnyedén kiküszöbölték. (K. Čavoški: 1991, 105–111. old.) Szerbiának tehát az uralkodó nevével felismerhető (cazarista) rendszere lett. Szerbiában azonban e politikai formációt kulcstényezőként végül is a *háború* alapozta meg. A háborúba való bonyolódást olyan alapvető lehetőségként fedezik fel, amellyel pótolható a rendszer „legitimitásának állandó hiánya”. A háború véglegesen tönkretesz az autonóm civil társadalom kezdeményező erőit és a független politikai közvéleményt, melyek a társadalom lehetséges liberalizálásának és demokratizálásának tényezői lehetnek volna. Bizonyítást nyer tehát Tocquille azon tézise, mely szerint „mindazoknak, akik arra törekednek, hogy egy új demokratikus nemzetben megsemmisítsék a szabadságot, tudniuk kell, hogy a háború a legbiztosabb eszköz ennek elérésére. (A. Tocquille: 1966, 592. old.)

A háború és a rendszer

A civil állapot (*status civilis*) történelmileg és strukturálisan is a militáris társadalom (*societas militaris*) és a militáris szellem szöges ellentéte (V. Pavlović: 1994). A modern nemzetek a civil társadalom formatív elemeire (autonómia, vállalkozás, kereskedelem, béke stb.) támaszkodnak. Ahol a civilizált szemléletmód válik uralkodóvá, ott megszűnik a háborút gerjesztő barbár impulzus, alapította meg B. Constant francia politikai író az uzurpációról és a hódításról szóló terjedelmes értekezésében. (*The Spirit of Conquest and Usurpation*, 1988, 51. old.) A békéhez vezető tendenciák a modern nemzetek univerzális sajátosságai, írja, majd a továbbiakban az olyan politikai rendszereket elemzi, melyek formális elveken nyugvó törvényes úton keresnek indokot a kellő pillanatra a *háborúra*. E világos gondolatmenetet követve is nehéz azonban a szerbiai politikai rendszer természetét megérteni, ha e constant-i fontos „rendszerbeli pillanatot” (id. mű, 81. old.) külön nem elemezzük. Az alapvető formális elvek némelyikére az alábbiakban igyekszünk rámutatni. Az egyik legszembevetőbb mindenesetre az *uniformitásra* és az *egységesítésre* fektetett hangsúly. Az uniformitás az ilyen politikai rendszer számára az, amit az egyenruhák jelentenek a háborúban álló hadseregeknek. A háború, bizonyítottan, mindig erősíti az egységet és az uniformitást; fokozatosan minden elveszti benne sajátos jellegét és politikai színezetét. A különbözőségekre való jogot (amit Jelinek annak idején a civil jogok feltételeként és kiindulópontjaként jelölt meg) elfojtja a kollektív értékek túlhangsúlyozása, s az individuális autonómia elvész a kollektív identitások dominanciájában. Mindaz, ami szembeszegül a hirdetett értékekkel, antirendszernek és anarchiának minősül. Az egyéni szabadság fejet hajt az állami okok előtt, a *nemzeti patriotizmus* pedig megadja a vázát a nemzet politikai-kulturális identitásának. A polgárság (civilitás) elvét,

nálása nyomja rá bélyegét e rendszerre. A politikai intézmények az *ochlokrácia* felülkerekedésével összcsoportosultak, a jog- és politikai rendszer dezintitucionalizálása folytán kialakult az „anarchiát a rendszer nevében” állapot, a jogi normák hiperinflációja a veszélyeztetett szabadság és a jogbizonytalanság állapotába torkolt. A rendszer dezintitucionalizálását állandó politikai és jogi mozgósítás kísérte; tervezeteket és szabályokat ma csak azért hoztak, hogy holnap elfelejtsék vagy megdöntsék őket. Világossá vált, hogy mindez azon mechanizmusok eszköztárába tartozik, melyekkel fenntartották a politikai publikum „magasfeszültségét”, hiszen a tömeg élteti a „népszerű zsarnok” politikai hatalmát. Napóleontól, aki szerint a publikum túlzott várokozásait csak változatossággal lehet kielégíteni: „a franciáknak minden három hónapban valami újat kellett adni”, S. Milošević szemmel láthatóan jól megtanulta és alkalmazta is ezt a régi politikai technikát. Eddigi uralkodása az átejtések, a hitszegések, a félrevezetések és az erőszakoskodások sajtószerű története. Az egyik politikai projektumot a másik követte, az egyik politikai formulát a másik váltotta fel. Ténykedésének rövid időszakában külön helyet foglal el a Szerbia fejlesztésére kiírt kölcsön és a „gyorsvasutak” projektumai, a polgárok devizatakarékainak kirablása, a „Jugosclandic” és a „Dafiment” bankok botránya, az „össz-szerb egyesítés” megígérése stb. E politikai irányvétel mindmáig nélkülözi az átgondolt társadalmi és politikai korrekciót, annyi mégis kitűnt, hogy a plebiszcitárius-populista támogatás tartalékai nem kifogyhatatlanok. A rendszer háborúba való belebonyolódása akkor következik be, ha a „plebiszcitárius felhívás” ereje gyengül, a differenciátlan politikai publikum elvárásai csökkennek. Ilyenkor a háború a rendszer legfontosabb legitimációs megokolójává lép elő, s ekkor még a *választások* is jelentős plebiszcitárius jelleget öltenek (Weber). A háborúba való támaszkodás e rendszer titka. A háborúban elszennvedett első (katonai vagy diplomáciai) vereség, ahogy V. Roscher német közíró kifejezte, „hazatéríti a cézárt”. *E rendszer legnagyobb ellensége a béke.* A veszély abban rejlik, hogy ami káosszal jön, az általában káosszal is távozik, miként F. Neumann megállapítja a cezarizmusról szóló tanulmányában. A cezarista uralmak története azt mutatja, hogy e politikai rendszer háromféleképpen távozik a politikai szinterről: az első szerint lázadást idéz elő, és a nép megdönti; a második szerint külső agresszió esetén nem élvezzi a nép támogatását; a harmadik szerint a vezér hatalma csökken, igaz, egy hosszabb időszak folyamán, de szégyenletes és bizonytalan módon. A szerbiai politikai rendszerhez a harmadik mód áll a legközelebb.

A civil társadalom és az alkotmányos patriotizmus lehetőségei

A Szerbiában kialakult posztkommunista formációban a civil társadalom egyfajta *normatív* koncepció ismérveit mutatja. Szociális kötőanyaga még mindig gyenge, mert fejlődésének gátat vet az autoritárius rendszer represszív gyakorlata. Az (anti)politika ilyen körülményei között két jelentős irányzat van kibontakozóban: az egyik a „régizsarnoktól” örökölt és törekeny politikai infrastruktúrára támaszkodik, melyben – Gramsci meghatározása szerint – „az állam volt a minden, a civil társadalom pedig a kezdet kezdeténél tartott”; a másik abban a módszerben nyilvánul meg, ahogyan a modern típusokat megelőző au-

tonómiák a posztkommunista társadalmakban átalakultak. Ezeket az autonómiákat vagy a mindenható állam kolonizálta, vagy pedig megerősödött organikus-parochiális jellegük folytán váltak az új típusú zsarnokság potenciális támaszaivá. Tocquille megállapítása, hogy ott, ahol a régi típusú autonómiák nem öltöttek fel a civil társadalombeli autonómiák jellegét, „az új despotaság” törvényes irányzatával állunk szemben, igazolást nyert a posztkommunista rendszerek anatómiájának elemzése során is. A szerbiai ceszarista politikai formáció (a „demokratikus despotaság”) a következő két pilléren nyugszik: a civil társadalmi rend mindenható kolonizálásán és elnyomásán, valamint az organikus-parochiális autonómia felújításán. Mindehhez kétségkívül hozzájárul a szerb társadalom liberális és individualista hagyományainak törekenysége is. (M. Đorđević: 1973). Ily módon az *organikus-kollektivist*a *identitás* természetszerűleg vált az antiliberalis és bellicista mozgalmak gerjesztőjévé az egykori Jugoszlávia területén. E rendszerek – köztük a fentebb elemzett szerbiai rendszer – rövid története azonban rávilágít, hogy a *nacionalista patriotizmus* jelszava („szerbség”, „horvátság”, „bosnyákság” stb.) nem biztosítja ezen országoknak sem a *stabilitását*, sem a demokratikus berendezését. A nacionalista patriotizmus gyengécske irányzat ahhoz, hogy az érintett országokban létrejöhessen a konszenzus. E konszenzust nem lehet a nemzeti patriotizmus és a nemzeti identitás feltételeire alapozni, amint hogy az antiliberalis és antidemokratikus politikai elit uralmi feltételeire sem. Ennek az elitnek azt üzenhetnénk, amit Constant mondott kora politikusaiknak: „Tanuljátok a civilizációt, ha civilizált korban akartok uralkodni. Tanuljátok a békét, ha békés embereken akartok uralkodni.” A béke a civil társadalmi kezdeményezések fő szövetségese. A béke érleli annak reményét, hogy a civil közösségek demokratikus átlényegüléséhez és *normális típusú identitásának* kialakításához a *polgári és alkotmányos patriotizmus* nyújt kellő alapot. Az alkotmányos patriotizmus politikai-kulturális kifejezője a polgárság elvének, mint „annak a „nagy életelvének, melyen a civil és a politikai társadalom alapul Európában” (Tocqueville).

Fordította: PÁLINKÁS László

Irodalom

- BOBIO, N., 1989: *Upturned Utopia*, NLR, 3/1989
- BRUNNER, O., Conze, W., Cosellick, R. (Hrsg), 1972: *Geschitliche Grundbegriffe*. Stuttgart.
- CONSTANT, B., 1989: *Political Writings* (trans. and ed. oy B. Fontana). Cambridge, Cam. Univ. Press.
- CAVOŠKI, K., 1991: *Slobodan protiv slobode*. Beograd, Dosije
- CIDDENS, A., 1985: *The Nation-State and Violence*. Cambridge, Politiy Press
- GRAMSCI, A., 1980: *Selection from Prison Notebooks*. N. York, International Publisher
- FERRERO, G., *The Principles of Power*. The Graat Crisis of History N. York, G. T. Putmans: 1942.
- HELLER Á.–FEHÉR F., 1994: *Democracy in Apsolute Present Time*. Politik und Gessellschaft 1/1994.

- HELLER, H., 1971: *Der Machtstatogedanke bei Hegel*. Gesamelete Schriften, Bandl, Leiden.
- LAZIĆ, M., 1994: *Sistem i slo*m. Beograd, F. Višnyić
- MADŽAR, Lj., 1994: *Electrocal Capture and Nationalist Totalitarianism* (Radni pri-
log za skup „Potisnuto civilno društvo”)
- MILOŠEVIĆ. S., 1989: *Godine raspleto*. Beograd, BIGZ
- OFFE, C., 1987: *Democracy against Welfare State*. Political Theory, vol. 15, No 4.
- PAVLOVIĆ, V., 1994: *Erazmus*. Zagreb
- POPOV, N., 1993: *Srpski populizam*. Beograd, Vreme, br. 135.
- RAWLS, J., 1993: *Political liberalism*. N. York, Col. Univ. Press.
- STRAUSS, L., 1963: *On Tyranny*. N. York, Cornel Univ. press.
- TOCQUVILLE, A., 1955: *The old Regime and French Revolution*. N. York, Doubleday and Comapang Nc.
- TOCQUVILLE, A., 1969: *Democracy in America*. N. York, Doubleday.
- TREITSCHKE, H., 1916: *Politics*. London, Constable
- WEBER, M., 1964: *The Theory of Social and Economic Organisation*. N. York, The Frec Press.